

Отримано: 27 серпня 2018 р.

Прорецензовано: 14 вересня 2018 р.

Прийнято до друку: 17 вересня 2018 р.

e-mail: katarzynashevchuk@gmail.com

DOI: 10.25264/2312-7112-2018-21-44-49

Шевчук К. С. Естетичні цінності в концепціях представників універсализму та плюралізму в польській естетиці першої половини ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»* : науковий журнал. Острого: Вид-во НаУОА, 2018. № 21. С. 44–49.

УДК 18(438)«19»

Катерина Шевчук

ЕСТЕТИЧНІ ЦІННОСТІ В КОНЦЕПЦІЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ УНІВЕРСАЛІЗМУ ТА ПЛЮРАЛІЗМУ В ПОЛЬСЬКІЙ ЕСТЕТИЦІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Проблема естетичних цінностей завжди була однією з ключових в естетиці. Значення цієї проблеми у ХХ столітті пов'язане з пошуком адекватних критеріїв для оцінки новітньої художньої практики, що, здається, позбавлена художніх якостей, однак, має певне естетичне значення. В польській естетиці першої половини ХХ ст. ґрунтовні концепції естетичних цінностей запропонували представники естетичного універсализму (Л. Блауштайн, Г. Ельзенберг, Р. Ингарден) і естетичного плюралізму (М. Валліс, С. Оссовський, В. Татаркевич). Багато ідей, які вони представили у своїх працях досі є актуальними і можуть використовуватися з метою окреслення аксіологічної перспективи досліджень творів сучасного мистецтва

Ключові слова: естетична цінність, польська естетика, універсализм, плюралізм, аксіологія, мистецтво.

Екатерина Шевчук

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ В КОНЦЕПЦИЯХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ УНИВЕРСАЛИЗМА И ПЛЮРАЛИЗМА В ПОЛЬСКОЙ ЭСТЕТИКЕ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ В.

Проблема эстетических ценностей всегда была одной из ключевых в эстетике. Значение этой проблемы в ХХ веке связано с поиском адекватных критериев для оценки новейшей художественной практики, которая, кажется, лишена художественных качеств, однако, имеет некоторое эстетическое значение. В польской эстетике первой половины ХХ в. основательные концепции эстетических ценностей предложили представители эстетического универсализма (Л. Блауштайн, Г. Ельзенберг, Р. Ингарден) и эстетического плюрализма (М. Валлис, С. Оссовский, В. Татаркевич). Много идей, которые они презентовали в своих работах до сих пор являются актуальными и могут использоваться с целью начертания аксиологической перспективы исследований пришедшего современного искусства

Ключевые слова: эстетическая ценность, польская эстетика, универсализм, плюрализм, аксиология, искусство.

Kateryna Shevchuk

AESTHETIC VALUES IN THE CONCEPTS OF REPRESENTATIVES OF UNIVERSALISM AND PLURALISM IN THE POLISH AESTHETICS OF THE FIRST HALF OF 20TH CENTURY

The problem of aesthetic values has always been one of the key to aesthetics. The significance of this problem in the twentieth century is due to the search for adequate criteria for assessing the new artistic practice since it is difficult to determine its artistic qualities and aesthetic value. In the Polish aesthetics of the first half of the twentieth century the representatives of aesthetic universalism (L. Blaustein, H. Elsenberg, R. Ingarden) and aesthetic pluralism (M. Wallis, S. Ossowski, W. Tatarkiewicz) proposed the fundamental conceptions of aesthetic values. The ideas they presented in their writings are still relevant and can be used to outline the axiological perspective of the analysis of works of contemporary art.

The representatives of aesthetic universalism in the Polish aesthetics of the first half of the twentieth century Roman Ingarden, Leopold Blaustein and Henryk Elsenberg stressed the need for a holistic study of aesthetic values that takes into account their ontological, epistemological and cultural aspects. The peculiarity of their research is the definition of the role of «qualitative» characteristics of the subject of aesthetic experience, which is considered as the foundation of aesthetic value. For the concepts of representatives of aesthetic pluralism, Mieczyslaw Wallis, Stanislaw Ossowski, and Wladyslaw Tatarkiewicz are characterized, above all, by emphasizing the diversity of aesthetic values, the remark of their distinctive differences. In this regard, philosophers emphasized the need for a clear classification of these values, while much less they were concerned with identifying its essential characteristics.

R. Ingarden's and S. Ossowski's propositions were the most original. They paid attention to the need to distinguish artistic values and aesthetic values, the concept of «soft» and «acute» aesthetic values. Also the interesting aesthetic proposition was presented by M. Wallis. It is connected with distinctiveness of anti-aestheticism and absence of beauty in the modern art.

Key words: aesthetics value, the Polish aesthetic, universalism, pluralism, axiology, art.

Аксіологічний вимір, без сумніву, становить ядро естетики. Проблематика естетичних цінностей є центральною темою естетичної теорії, яка прагне здійснити цілісне дослідження твору мистецтва. Естетична цінність є сенсом буття твору мистецтва. Саме вона є своєрідним індикатором, що допомагає ідентифікувати твір мистецтва, відрізнити його від невдалих проявів образотворчості, художнього браку, кітчю тощо.

Низка напрямків сучасного мистецтва прагне вийти за рамки традиційних кліше художньої творчості, намагається поламати стереотипи у сприйнятті, кидає виклик дійсному порядку, шокує, провокує, свідомо уникає у творчості позитивних якостей і цінностей, санкціонованих традицією, фетишизує потворне. Деякі напрямки сучасного мистецтва (наприклад, *concept art*) мінімально наділені художніми цінностями, однак можуть мати високу естетичну цінність. Тому проблематика естетичних цінностей є на сьогодні однією з найактуальніших в естетиці.

В польській естетиці першої половини ХХ ст. постали ґрунтовні й аналітичні концепції естетичних цінностей. Усі представники польської естетики згаданого періоду прагнули визначити сутність і природу естетичних цінностей, окреслити їхню структуру, а також виявити основні їх різновиди. Спільним моментом практично всіх концепцій польської естетики першої половини ХХ ст. є визнання існування різних видів естетичних цінностей. При цьому можна, однак, виявити певну специфіку в розумінні онтологічних і епістемологічних аспектів естетичних цінностей, що характеризує універсальні і плюралістичні естетичні концепції польських естетиків досліджуваного періоду і знайшло своє відображення в різниці їх позицій.

Прихильники універсальності естетичних феноменів (естетичного переживання й естетичної цінності) Роман Інгарден, Леопольд Блауштайн і Генрик Ельзенберг підкреслювали необхідність цілісного дослідження естетичних цінностей, яке б враховувало їх онтологічні, епістемологічні та культуротворчі аспекти. Зосередившись на змістовній складовій цих цінностей, вони також прагнули виявити їх специфіку, розрізнити основні їх типи й окреслити їх значення в житті людини.

Особливістю їхніх досліджень є визначення ролі «квалітативних» (якісних) характеристик предмета естетичного переживання, що розглядається як фундамент естетичної цінності.

Р. Інгарден підкреслював, що людина відчуває потребу володіння й пізнання цінностей та їх реалізації, наскільки це можливе в навколишньому світі. Уречевлення цінності, підкреслював естетик, робить людину щасливою. Він вважав, що без безпосереднього та інтуїтивного спілкування з цінностями, без радості, яку їй дає це спілкування, людина глибоко нещасна. Крім того, без спілкування з цінностями не можна досягнути повноти людського буття.

У «Книжечці про людину» філософ зауважував, що людська природа полягає в безперервних зусиллях, спрямованих на долання меж тваринності, що сидить у людині, і виростання над нею людяністю й роллю людини як творця цінностей [5, с. 24]. Ідеться, передусім, не про відносні цінності, які пов'язані з суто життєвими проблемами, але про «абсолютні в своїй іманентній якості, оскільки їх реалізація залежить від творчої сили людини, словом: моральні цінності й естетичні цінності» [5, с. 23].

Людина, на думку Р. Інгардена, не створює цінності прямо, але їх «співтворює», витворюючи «ціннісне підґрунтя», тобто певний фундамент, на якому цінність може з'явитися. Цінність, отже, вимагає появи предмета, на основі якого вона могла б з'явитися, а створення таких предметів є основним правилом реалізації людини як особистості.

У типології Р. Інгардена естетичні цінності містяться в класі культурних цінностей, до якого також належать пізнавальні й суспільно-звичаєві.

Р. Інгарден твердив про необхідність розрізнення таких типів естетичних цінностей, як художні цінності й естетичні цінності. Варто зазначити, що основною тезою його естетичної аксіології є ствердження потреби розрізнення двох порядків:

- 1) твору мистецтва й цінностей, які йому служать;
- 2) естетичної конкретизації твору мистецтва з характерними для неї цінностями.

Р. Інгарден вважає, що нерозрізнення цінностей твору і цінностей, втілених в естетичному предметі, веде до помилок.

Дистинкція художніх та естетичних цінностей в естетиці Р. Інгардена ґрунтується на традиційному переконанні, що прекрасне є характеристикою не лише творів мистецтва, але також природи; а ще більше на переконанні, що твори художньої активності людини викликають не тільки естетичні переживання, але деколи наділені позаестетичними інтенціями. «Мистецтво [...] здатне відкривати

також дещо інше, відмінне від естетичного обличчя. Це обличчя правил і норм творення, технік і художніх прийомів» [11, с. 20–21].

Дистинкція твору мистецтва і його естетичної конкретизації, а також розрізнення художніх цінностей і естетичних цінностей є важливим моментом естетичної теорії Р. Інгардена, оскільки твір визначено засобом, який служить тому, щоб при зустрічі з людиною, яка отримує естетичний досвід, довести до формування й безпосереднього наочного схоплення естетичного предмета і цінностей, які на ньому вирости і становлять основну мету всього процесу естетичного переживання.

Значення теорії естетичних цінностей Р. Інгардена полягає у тому, що вона містить цілий ряд положень, які можуть використовуватися з метою окреслення аксіологічної перспективи досліджень творів сучасного мистецтва: активна роль реципієнта у творенні естетичного предмета й естетичної цінності, ідея співтворення і взаємодії між автором і реципієнтом тощо. Актуальність концепції Р. Інгардена полягає у виразненні естетичного виміру творів мистецтва, а також у запобіганні редукції естетики до епістемології чи філософії культури.

На думку іншого представника універсалізму в польській естетиці першої половини ХХ ст. Г. Ельзенберга, цінність становить «перше й остаточне джерело вказівок для життя» [4, с. 125]. Прекрасне, благо, культура, творчість, гарт – це цінності, за допомогою яких, вважає філософ, можна боротися з безсенсовністю світу і його нікчемністю.

Головне положення естетики Г. Ельзенберга – це проблема естетичної цінності, яка разом з етичною цінністю становить основу загальної теорії цінності. Прекрасне і благо, тобто естетична й етична цінності, є, на думку філософа, різними аспектами перфекційної цінності.

Хоча Г. Ельзенбергер визначав прекрасне і благо лише різними аспектами перфекційної цінності, та, однак, твердив, що надмірне зближення понять «прекрасне» і «благо» або їхнє ототожнення є помилкою, оскільки не має нічого більш убивчого для мистецтва, ніж його підпорядкування поняттю «етичний», та нічого більш катастрофічного в житті, ніж оцінювання подій і людей з огляду лише на їхню «красу», що породжує естетизм поразки чи злочину [3, с. 12].

Розрізняє ці цінності, на думку Г. Ельзенберга, наша позиція щодо цінності, коли називаємо її «прекрасне» чи «благо». Себто прекрасно називаємо якусь річ, якщо оцінюємо її як ціннісну і водночас контемпліційно переживаємо. Отже, термін «прекрасне» пов'язаний у Г. Ельзенберга з контемпліцією, тоді як термін «благо» – з волею: благим є такий ціннісний предмет, який розумна й наділена волею істота повинна хотіти, щоб був [3, с. 20].

Загалом, Г. Ельзенбергер сприяв розвитку в польській філософії аксіологічної проблематики. Його теорія надихала до досліджень у сфері теорії цінності багатьох сучасних представників польської естетики і етики.

У порівнянні з концепціями Р. Інгардена та Г. Ельзенберга, у концепції Л. Блауштайна естетичним цінностям присвячено значно менше уваги. Варто підкреслити, що основну роль у його естетичній концепції відіграє все ж естетичне переживання. Проблематика естетичних цінностей постає тут лише у зв'язку з аналітикою сутності та окресленням основних видів естетичної перцепції.

Досить оригінальним є запроваджене Л. Блауштайном розрізнення типів поліфонії естетичних цінностей, які є наслідком різних видів перцепції. В імагінативному сприйнятті твору, вважає він, маємо справу з поліфонією цінностей, які мають характер співзвучності, натомість при сигнітивній перцепції поліфонія має характер близько-звучності [2, с. 408]. Окремішність сприйнятих рівнів є в цьому випадку більш помітною.

Особливістю естетичної аксіології Л. Блауштайна є рідкісна чутливість автора до художніх та естетичних цінностей, яка виражається у здатності спостереження структури емоції, отриманої реципієнтом, умов її виникнення і змін.

Здійснена Л. Блауштайном аналітика естетичного переживання, а особливо процесів і механізмів сприйняття у його складі є епістемологічним ключем, який сприяє відповідному визначенню сучасних екзистенційних проблем, пов'язаних, зокрема, з розумінням сучасної мистецької практики, а також можливістю її естетичного переживання і оцінювання.

Для плюралістичних концепцій у польській естетиці першої половини ХХ ст. характерним є, передусім, акцентування уваги на різноманітності естетичних цінностей, зауваження їх видової відмінності. У зв'язку з цим, естетики наголошували на необхідності чіткої класифікації цих цінностей, натомість значно менше вони переймалися виявленням їх сутнісних характеристик.

У концепції В. Татаркевича маємо справу з ототожненням понять цінність і благо. У праці «Про безвідносність блага» («O bezwzględności dobra») В. Татаркевич стверджує, що благо не обмежується лише моральним чи ужитковим аспектом, включає також естетичний [10, с. 264]. По суті, благо в широкому значенні означає те саме, що «цінність», точніше те саме, що позитивна цінність: це синоніми. Іншими словами: благо – це те, що цінне.

Серед естетичних цінностей В. Татаркевич розрізняє досконалість і прекрасне. Як історик, він прагнув детально проаналізувати еволюцію поглядів на ці цінності впродовж розвитку естетичної думки.

Упродовж багатьох поколінь, зазначає філософ, прекрасне очолювало не лише естетичну теорію, а й художню практику. На початку ХХ ст. все виглядає інакше. Щодо полотен П. Пікассо, творів Ф. Кафки чи В. Гомбровича не прийнято говорити про прекрасне. Самі художники, письменники, критики дедалі менше використовують це поняття. Теоретикам воно здається досить невизначеним, а художникам досить жорстким, зашкарублим, патетичним і чужим, оскільки у їх мистецтві йдеться не про прекрасне, не про захоплення людей, а про їх потрясіння, йдеться про творення нових сильних форм, виразних, але не прекрасних. В. Татаркевич уважає, що ідея прекрасного правдоподібно повернеться, хоча на початку ХХ ст. вона занепала [9, с. 101].

У праці «Про досконалість» («O doskonałości») В. Татаркевич звертає увагу на сучасну деградацію ідеї досконалості; зазначає, що в сучасній культурі категорію досконалості спіткала доля занепаду Великої Теорії Прекрасного.

В. Татаркевич наголошував на необхідності створення широкої дефініції мистецтва, яка б враховувала різноманітність художніх феноменів, а також підкреслював провідну роль у мистецтві оригінальної творчості і прагнення викликати сильні відчуття.

В цілому, В. Татаркевич здійснив неоцінений внесок у розвиток як польської, так і світової естетики. Він виховав три покоління польських науковців. Заклав підґрунтя історії естетики, що спирається на документальні джерела, виявив складні механізми її розвитку.

Категорія естетичної цінності завжди присутня в дослідженнях М. Валліса, хоча й не має окремого, особливого значення. Це виникає з самого розуміння цінності як здатності викликання естетичних переживань – окреслена таким чином, вона стає частиною теорії переживання [12, с. 9]. Естетична цінність не є, однак, їх частиною – є характеристикою предметів і не існує поза ними.

Важливим питанням плюралістичної й типологічної теорії М. Валліса було виявлення й аналіз основних типів і видів естетичних цінностей. В сучасній естетиці домінує плюралізм, який проголошує існування багатьох естетичних цінностей. На зламі ХІХ і ХХ ст. плюралізм було зумовлено, зокрема, інтенсивним розвитком наук про культуру, що привів до збагачення знання про різні типи культур, сприяв також виходу науки й мистецтва поза коло західної культури й створив шанс розуміння й визнання відмінних стилістичних конвенцій, екзотичних художніх прагнень, оригінальних художніх мов і способів реагування на мистецтво. На думку М. Валліса, з'ясування радикальних змін у характері домінуючих у ХХ ст. цінностей має фундаментальне значення для розширення естетичної чуттєвості.

В естетичній теорії М. Валліс відомий, насамперед, як творець поділу естетичних цінностей на «м'які» та «гострі». Ця класифікація викликає обґрунтоване зацікавлення, оскільки є однією з нечисленних спроб захисту естетичної парадигми за допомогою класичних категорій.

Основним критерієм належності до типу цінності є наявність чи відсутність початкової фази прикрасності у відчутті, і тільки потім визначені якості, які часто лише передбачаються. Таким чином, характеристика естетичних предметів нерозривно пов'язана з описом типу цінностей. Представлена типологія цінностей посередньо стосується власних якостей, що формують визначені різновиди цінностей. Прекрасне відрізняється від гарного не типом, але іншими складовими характеристиками групи ціннісних якостей – те, що мале, дрібне, філігранне, служить гарному, а не прекрасному. Між комізмом і піднесеним не існує переходу в цій концепції, швидше за все тому що групи якостей, які утворюють позитивну ціннісність обох категорій, не мають спільних рис.

Позиція естетичного плюралізму у вченні М. Валліса дозволяла визнати ціннісними різні прояви новітнього мистецтва без потреби відмови від прихильності до творів давнього мистецтва. Розрізнення М. Валлісом антикалізму й антиестетизму може бути допоміжним у реконструкції повної картини мистецтва ХХ ст., сприятиме правильній інтерпретації специфіки різних течій авангардизму.

Надзвичайно плідною у дослідженнях сучасного мистецтва є запропонована філософом концепція «відкритої естетики».

Плюралістична концепція естетичних явищ була розвинена й обґрунтована також С. Оссовським. Сфера естетичних цінностей визначається ним як така, що не є ані єдина, ані однорідна.

У своїх дослідженнях теорії естетичних цінностей С. Оссовський здійснив делікатне поняттєве розрізнення естетичних цінностей, представив семантичний аналіз і класифікацію основних позицій та їх варіантів. Він також зіставив популярні в науці про мистецтво та поточні погляди з художньою практикою і практикою естетичного оцінювання.

У статті «Прекрасне» («Piękno») 1936 р., опублікованій в енциклопедії «Світ і життя» («Świat i życie»), С. Оссовський стверджував, що не існує якогось загального критерію прекрасного. Існують різноманітні типи прекрасного – проявлені різним чином, викликають естетичну позицію у тих, що відповідно налаштовані.

Джерелом естетичних цінностей, на думку С. Оссовського, може бути експресія. У значенні власливості вираження чітхось переживань і диспозицій, вона дозволяє нам вникнути в чужу психіку, відкриває дорогу до порозуміння між людьми, може бути засобом для пізнання чітхось переживань, таких, які можуть бути для нас цінними самі по собі (наприклад, глибоких думок і піднесених почуттів) [8, с. 198].

Найбільшим досягненням естетичної теорії С. Оссовського є здійснене ним розрізнення художніх і естетичних цінностей. У 1928 р. в нарисі «Про протиставлення природи і мистецтва в естетиці» («O przeciwstawianiu przyrody i sztuki w estetyce») С. Оссовський вперше висловив погляд, що існують два різні типи оцінювання естетичних предметів і дві цілком відмінні концепції естетичних цінностей: «Предмети, з якими естетика має справу, в одних випадках оцінюємо з точки зору переживань, отриманих при їх спостереженні, в інших – із точки зору тих творчих зусиль, завдяки яким цей предмет виник» [6, с. 49].

Цей погляд отримав розвиток та обґрунтування у праці «Біля основ естетики», у передмові до третього видання якої читаємо: «Вже немає сумніву, що поняття естетичних цінностей і естетичних переживань не є пов'язаними, а в загальних естетичних теоріях має місце розбіжність між загальними тезами і сферою явищ, до яких вони належать» [7, с. 7].

Твори мистецтва, як твердить С. Оссовський, оцінюємо або з огляду на причини (творча діяльність художника), або з огляду на результати (переживання реципієнта). Таким чином, здійснено розрізнення двох видів оцінювання: з огляду на прекрасне (естетичні цінності) і з огляду на артизм (художні цінності) [7, с. 282]. Отже, слід говорити не про дві концепції естетичної цінності, а про дві концепції цінностей в естетиці.

Дистинкція естетичних цінностей і оцінок від художніх в теорії С. Оссовського значно відрізняється від аналогічного розрізнення, здійсненого Р. Інгарденом. Якщо С. Оссовський пов'язував ці цінності з двома гетерономними порядками: художню цінність із мистецтвом, а естетичну з прекрасним, – автономізуючи ці два порядки в аксіологічному сенсі, то Р. Інгарден зводить художню цінність до естетичної, відповідно, до підпорядкування мистецтва прекрасному: художня цінність є особливою кваліфікацією твору «самого в собі» на відміну від естетичних кваліфікацій конкретизації твору.

Таким чином, у Р. Інгардена естетичні цінності об'єктивні, абсолютні й нереляційні, художні цінності об'єктивні й реляційні (інструментальні) водночас. Натомість у С. Оссовського естетичні цінності відносні й реляційні, а художні цінності теж відносні, але об'єктивні. Обоє філософів об'єднує переконання, що виявлення художніх цінностей є складнішим, вимагає вищих компетенцій суб'єкта оцінювання й не має (не мусить мати) безпосереднього зв'язку з естетичним переживанням.

Розуміння художніх і естетичних цінностей, аналогічне до розуміння С. Оссовського, в 70–80-х рр. ХХ ст. запропонували естетики різних країн, наприклад, Річард Руднер, Каролін Корсмаєр і Пітер Ківі (США), Девід Бест (Велика Британія), Гьоран Гермерен (Швеція), Томас Кулька (Ізраїль), Ілька Орамо (Фінляндія), Здіслав Найдер і Богдан Дземідок (Польща). При цьому більшість із них (окрім двох останніх) не знали, що їх попередником був саме С. Оссовський, а його дослідження цих питань з'явилися аж на п'ятдесят років раніше.

Здійснене С. Оссовським розрізнення у творі мистецтва художніх та естетичних цінностей може вирішити ряд складних проблем сучасної естетики, а саме: допомагає визначити художній статус багатьох неоавангардних пропозицій, цілком позбавлених естетичних достоїнств, але визнаних худож-

ньо значущими; дозволяє зрозуміти парадокс естетичної привабливості досконалих фальсифікацій чи копій при мінімальній художній цінності цих праць.

Загалом, прихильники естетичного плюралізму В. Татаркевич і М. Валліс передрікали появу нової естетичної теорії, яка б виявилася значно більш відкритою відносно явищ сучасної творчості. С. Осовський і М. Валліс поставали проти нормативізму естетичної теорії.

Значення концепцій представників універсалізму в польській естетиці першої половини ХХ ст.: Р. Ингардена, Л. Блауштайна і Г. Ельзенберга полягає у зверненні до екзистенційних і онтологічних аспектів буття естетичних феноменів. Визнання їх підґрунтям таких об'єктивних характеристик, як художні якості, дозволяє запобігти остаточній релятивізації естетичних цінностей.

Література:

1. Шевчук К. С. Естетичне переживання та його цінність у польській естетиці першої половини ХХ ст. Рівне : РДГУ, 2016. 356 с.
2. Blaustein L. Rola percepcji w doznaniu estetycznym. *Wybór pism estetycznych*. Kraków : Universitas, 2005. S. 136–144.
3. Elzenberg H. O różnicy między «pięknem» a «dobrem». *Pisma estetyczne*. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1999. S. 7–20.
4. Elzenberg H. Próby kontaktu. Eseje i studia krytyczne. Kraków : Znak, 1966. 220 s.
5. Ingarden R. Książeczka o człowieku. Kraków : Wydanie Literackie, 1972. 189 s.
6. Ossowski S. O przeciwstawianiu przyrody i sztuki w estetyce. *Dzieła*. T. VI. – Warszawa : PWN, 1970. 431 s.
7. Ossowski S. U podstaw estetyki. *Dzieła*. T. 1. Warszawa : PWN, 1966. 432 s.
8. Ossowski S. Wyrażanie stanów psychicznych a wartość estetyczna. *Dzieła*. T. 1. Warszawa : PWN, 1966. S. 196–208.
9. Tatarkiewicz W. O bezwzględności dobra. *Droga do filozofii i inne rozprawy filozoficzne. Pisma zebrane*. Warszawa : PWN, 1971. S. 264–289.
10. Tatarkiewicz W. Droga przez estetykę. Warszawa : PWN, 1972. 482 s.
11. Tyszczyk A. Estetyczne i metafizyczne aspekty aksjologii literackiej Romana Ingardena. Lublin : Redakcja Wydawnictw KUL, 1993. 121 s.
12. Wallis M. Przeżycie i wartość. *Pisma z estetyki i nauki o sztuce 1931–1949*. Kraków, 1968. 323 s.